
*Н.А. Колотілова,
кандидат філософських наук,
доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

МІСЦЕ ЛОГІКИ І РИТОРИКИ У ДІЯЛЬНОСТІ СОФІСТІВ

Логіка і риторика є дуже давніми гуманітарними дисциплінами. Їх формування пов'язане з особливостями культурної ситуації, що склалась у Давній Греції класичного періоду. Більшість фахівців у галузі античної філософії відзначають, що одним із головних принципів давньогрецької культури був принцип змагальності. Він характеризується прагненням людини до перемоги в усіх сферах суспільного життя. Людина намагалась перевершити інших за допомогою власного інтелекту, освіченості. А подібні якості не даруються від природи, вони набуваються в результаті наполегливої праці над собою, самовдосконалення, виховання. Важливим було усвідомлення того, що на першому плані виховання перебуває розвиток не так фізичних здібностей людини (хоча греки і цьому аспекту приділяли належну увагу), як духовних здібностей. Одним з головних засобів такого виховання стало мистецтво Слова, яке охоплювало, крім риторики, ще і діалектику, еристику тощо.

Проблематика логіки і риторики у софістичній філософії досліджувалась ще на терені колишнього Радянського Союзу в загальних працях, присвячених історії логіки (А.О. Маковельський, П.С. Попов, Н.І. Стяжкін та ін.), історії риторики (С.С. Аверінцев, М.Л. Гаспаров, Т.А. Міллер та ін.), а також у працях, присвячених, зокрема, логіці Аристотеля (А.С. Ахманов, Р.К. Луканін та ін.). Однак проблема взаємозв'язку логіки та риторики лишалась майже поза увагою фахівців у галузі античної філософії.

Спробуємо встановити взаємозв'язок між логікою і риторикою в діяльності софістів, а також визначити вплив загальних ідей і принципів давньогрецької культури на формування та розвиток цих дисциплін.

Щодо загальних принципів, то культура Стародавньої Греції, на думку С.С. Аверінцева, в цілому може бути охарактеризована поняттям “пайдейя”. Цей термін означає “виховання”, тобто те, що передається та прививається дитині. Виховання в такому розумінні складалось із двох частин: виховання слова і виховання думки. За першу частину відповідала риторика, вона шукала переконання. За другу частину відповідала філософія, вона шукала істину. Визначною рисою взаємодії риторики і філософії цієї епохи було те, що кожна з них ототожнювала себе з культурою в цілому і намагалась увібрати в себе свою суперницю. Кожна з них прагнула відновити нероздільність думки і слова на своєму ґрунті: риторика – на ґрунті переконання, філософія – на ґрунті істини.

Відомий дослідник античності, С.С. Аверінцев щодо цього писав: “Філософія претендувала на те, що вона і є, поряд з усіма іншими, “справжня” риторика: звідси риторичні штудії Аристотеля, стоїків, неоплатоників. Риторика претендувала на те, що вона, і тільки вона, є “справжня” філософія: ми вже бачили, що для Цицерона справжній оратор і справжній філософ – одне й те саме, і у представників “другої софістики” II–IV ст. знаходимо чимало аналогічних декларацій. Інакше кажучи, філософія і риторика – не частини культури античного типу, не її “провінції” і “домени”, які могли б розмежуватися і спокійно існувати кожна у своїх межах, вступаючи хіба що у легкі пограничні суперечки. Ні, античний тип культури дає і філософії, і риторичі можливість просто ототожнити себе з культурою в цілому, оголосити себе принципом культури. Обличчя культури подвоюється: це “пайдейя” під знаком філософії і “пайдейя” під знаком риторики” [1, 352–353]. Справді,

систематичний характер і риторики, і філософії давали їм можливість називати культурою тільки себе. Філософ вважав, що його ґрунт – пошук істини – дає можливість бути серцевиною “пайдейя”. А ритор вважав, що його ґрунт – переконання – дає можливість бути серцевиною “пайдейя”.

Виявляється, що риторика і філософія у Стародавній Греції – це дві приблизно рівні сили. Обидві мають універсальний характер. Риторика, наприклад, з моменту свого виникнення поставила за мету дослідити всі етапи трансформації предмета в слово. Тобто встановити, як людина (оратор) пізнає навколишній світ, а потім, як вона пред’являє результати свого пізнання іншим людям (аудиторії). Таке тлумачення риторики дає можливість зрозуміти, чому чимало риторів вважали її вищою за філософію, адже для філософів важливим було пізнання істини. Істина, своєю чергою, лишається нею і без риторичних нашарувань. Водночас, філософи закидали риторіці докір у тому, що вона шукає переконання і в багатьох випадках вважає таким те, що лише здається переконливим, проте насправді не є істинним.

Разом з особливостями тлумачення культури, властивим давнім грекам, на взаємовідносини між риторикою і філософією впливав також тогочасний ідеал людини. М.Л. Гаспаров відзначає, що в античній демократії складається ідеал “суспільної людини”, яка здатна керувати державою. Виразниками такого ідеалу виступали саме софісти. Наприкінці V ст. до н.е. “стало зрозуміло, що найрозумніша “суспільна людина” не в змозі подолати недосконалість існуючого державного ладу і повинна або підкоритися йому у своїй практиці, лишивши всі ідеальні прагнення, або відмовитися від будь-якої суспільної діяльності і зайнятися самовдосконаленням у вузькому колі шукачів істинного блага. Ідеал “суспільного життя” розпадається на два взаємовиключних поняття: “життя діяльне” і “життя споглядальне”. Ідеалом першого був ритор – практик і політик; ідеалом другого – філософ, теоретик і мислитель. Відтепер усе духовне життя античності було втілене між цими двома полюсами – риторикою і філософією” [2, 10].

Такі загальні уявлення суттєво впливали на вирішення проблеми взаємозв’язку логіки і риторики. Як ми вже відзначали, у Стародавній Греції риторика як практичне мистецтво виступала принципом культури в цілому. На іншому боці культури розташувалась філософія як певне теоретичне знання. А становлення логіки як науки відбувалося ніби між цими двома принципами культури. Йдеться про те, що у цей період логіка розглядалась здебільшого як певний метод, знаряддя, за допомогою якого можна як шукати істину, так і вводити людей в оману. Саме як засіб інтелектуального шахрайства логіку розглядали софісти, один з яких – Горгій – вважається фундатором класичної риторики.

Софісти взагалі виступали як вчителі мудрості, вчителі красномовства. Це була група людей, що заробляли інтелектуальною працею. За досить високу платню вони бралися навчати тих, хто прагнув до суспільної або державної діяльності. Однією з найважливіших складових подібної діяльності було вміння публічно виступати, тобто ефективно впливати на розум і почуття громадян за допомогою влучного слова. Для вдалих виступів потрібно було володіти не лише мистецтвом виголошення промов, а й умінням обґрунтовувати власні думки, критикувати положення інших ораторів. Крім того, треба було вміти сперечатися, тобто ставити питання і давати відповіді.

Для софістів головним було здобути перемогу в суперечці, незважаючи на те, чи виражають їхні положення істину. Тому їх можна вважати виразниками індивідуалізму. У цьому пункті софісти займали виняткову позицію в античній культурі. Тогочасні суспільства можна охарактеризувати як колективістичні, гранднاراتивом яких є універсально-загальне. А для софістів думки співрозмовників не мали особливого значення, важливим було ствердити власну перевагу через володіння мистецтвом переконувати. Саме через це їх можна вважати виразниками індивідуалізму,

гранднаративом якого є особистісне на противагу гранднаративу універсально-загального, ідеї Космосу, що властива в цілому античним суспільствам.

Яскравим свідченням софістичного світорозуміння є думка, сформульована одним із фундаторів школи софістів – Протагором: “про будь-який предмет можна висловити два судження, протилежних одне одному” [Цит. за: 3, 8]. Мається на увазі, що певна думка людини має такі самі права на існування, як і будь-яка інша. Об'єктивної істини немає, тому можна говорити лише про те, що одна думка є більш переконливою за іншу. Софісти як вчителі мудрості якраз і вбачали своє завдання в тому, щоб навчити цієї переконливості, навчити перетворювати слабку думку на сильну. Майстерність оратора полягала в тому, щоб одержати перемогу і підкорити аудиторію в будь-якій справі за будь-яких обставин.

Відповідно діяльність софістів була різноплановою: “Усі софісти вчили “майстерно говорити”, але одні з них займались переважно теоретичним і практичним розробленням загальних правил риторики, інші навчали учнів складанню і виголошенню політичних і судових промов, треті вчили вести суперечки” [4, 227]. П.С. Попов і Н.І. Стяжкін щодо цього писали: “Софісти культивували мистецтво красномовства (риторика), мистецтво суперечки (еристика) і мистецтво доведення (діалектика)” [5, 14].

Повертаючись до Протагора, як одного з фундаторів школи софістики, варто підкреслити, що він вперше у своїх заняттях, за свідченнями Діогена Лаертського, скористався методом захисту протилежних точок зору. Такий метод “за і проти” вважається одним із самих ефективних у риториці. Адже оратор прямо не нав'язує свою тезу аудиторії, а пропонує аргументи “за” і “проти” певного положення, ніби повертаючи предмет промови різними боками і намагаючись підвести його під різні категорії. Слухачам здається, що вони самі роблять вибір, зваживши всі аргументи. Однак, зазвичай, це оратор підводить аудиторію до потрібних йому висновків.

Крім того, Протагор перший влаштував змагання в суперечках і запропонував хитрощі для їх учасників, а також став застосовувати спосіб ведення бесіди, яким пізніше прославився Сократ, коли співрозмовнику ставилися запитання, щоб показати помилковість його відповідей [Див.: 6, 348–349].

Софісти відомі ще й винаходом таких запитань, будь-яка відповідь на які веде до пастки. Наприклад, запитання “Чи перестав ти бити свого батька?”. Тобто формою подібних запитань вимагається відповідь “так” або “ні”, але якщо слідувати таким правилам, то людина опиняється в невігідному становищі.

Варто підкреслити, що в логіці софісти відомі, насамперед, своїм зверненням до подібних конструкцій – логічних помилок. Навмисна логічна помилка, що зроблена людиною свідомо з метою введення в оману, обґрунтування якоїсь нісенітничі тощо, дістала в подальшому назву “софізм”. У багатьох випадках саме завдяки таким прийомам софісти намагались ствердити свою перевагу над співрозмовниками.

Відомий історик логіки А.О. Маковельський вважає, що до логічної проблематики софісти звернулись через розроблення риторики: “Розробляючи теорію красномовства, софісти не могли не зачепити питань логіки, розглядаючи їх під кутом зору техніки суперечки” [7, 51]. Далі він вказує на те, що так звані загальні місця (“топоси”), яким присвячена праця Аристотеля “Топіка”, якраз і розробляли софісти. Справа полягає в тому, що для досягнення переконання аудиторії оратору потрібно було надати предмету промови такого вигляду, до якого звикли слухачі в повсякденному житті. Саме топоси і відігравали роль таких загальних орієнтирів.

Підтвердження думки про те, що для софістів на першому місці була все-таки риторика, а не логіка, знаходимо також у праці А.С. Ахманова: “Якби софістам вдалося створити науку логіки, вона, очевидно, була б підкорена риториці і мала б приблизно ті самі риси, які притаманні ранній логічній праці Аристотеля “Топіка”, присвяченій так званим діалектичним міркуванням” [8, 31]. Тобто, на думку А.С. Ахманова,

народження логіки як окремої науки в Стародавній Греції відбулося не з потреб риторики, а, насамперед, з потреб наукового пізнання. Хоча логіку використовували не лише в царині теоретичного пізнання, а й у практичному житті, у політичних і судових суперечках.

Для царини риторики як теорії ораторського мистецтва однією з головних проблем було переконання слухачів. Доволі часто на першому місці тут опиняється впевненість у прийнятності тих думок, які виголошує оратор. Тобто важливим є не так те, чи є ці думки істинними, як те, щоб у слухачів створилось враження про те, що стан справ є саме таким, як його описав оратор. У таких випадках стає зрозумілим, що логічні засоби виявляються лише частиною ораторського мистецтва. Тому софісти і зосередили свою увагу на можливості використання різноманітних логічних конструкцій заради досягнення своєї мети. Їх навряд чи цікавили теоретичні побудови в царині логіки.

Відсутність ґрунтовних розробок софістів у галузі логіки зумовлюється також тим, що у побудові доведень вони використовували правдоподібний зв'язок між окремими положеннями. Т.А. Міллер щодо цього пише: “Для того, щоб натовп повірив у те, що йому говорять, факти мали виглядати схожими на те, до чого всі звикли. Вирішуючи це завдання, оратори вводили у свою аргументацію довід правдоподібності, ймовірності (ейкос), за допомогою якого розкривалася логічна і психологічна залежність між особами і подіями: подія визнавалася ймовірною в силу того, що вона схожа на те, що часто трапляється у житті” [9, 62]. Подібні прийоми “співвіднесення” (зіставлення окремого з цілим, а також предметів між собою) були доволі поширеними у культурному житті Стародавньої Греції, однак софісти використали їх як певний метод у навчанні. При цьому не слід вважати, що софісти звертали увагу тільки на одичне. Особливості риторичної прози, на думку Т.А. Міллер, полягали в тому, що окремі події, про які говорив оратор у своїх промовах, розглядалися ним як частина цілого. Тобто оратор ніби повертав предмет перед слухачами різними боками, що давало йому можливість оцінювати одне й те саме протилежним чином, а одночасно створювати ілюзію глибини часто-густо за відсутності достатніх фактів.

Такі розробки дали можливість софістам протиставити своє мистецтво слова, свою риторичну прозу поезії, яку дуже шанували в Стародавній Греції (на культових святах, зазвичай, влаштовували змагання поетів). Професійні оратори цього періоду заклали принципи і прийоми зображення дійсності, які слугували критерієм художньої прози протягом багатьох століть.

Отже, риторика у софістів посідала виняткове місце завдяки тому, що оратор приділяв увагу одичному на тлі загального, тоді як філософ – загальному, а поет – одичному.

Крім того, риторика, логіка й еристика (мистецтво суперечки) у софістів були спрямовані на практику. Адже кінцевою метою вчителів мудрості було навчання молодих людей з тим, щоб потім вони могли застосувати здобуті знання в суспільному житті. Як відомо, іноді учні застосовували набуті навички проти своїх вчителів. Показовою щодо цього є суперечка між Протагором і його учнем Еватлом: “Останній уклав угоду з Протагором, що він заплатить йому значну суму грошей за навчання, якщо виграє першу справу в суді. Через деякий час Протагор почав вимагати від Еватла платню. Еватл відмовився платити, говорячи: “Але я ще жодного разу не захищав справу в суді”. Протагор заявив: “Якщо я подам до суду на тебе і виграю справу, то ти мусиш мені заплатити за рішенням суду. Якщо ж ти виграєш справу в суді, то ти мусиш мені заплатити за угодою”. Еватл на це відповів: “У жодному випадку я не заплачу. Якщо рішення суду буде на твою користь, то я не стану платити за нашою угодою. Якщо ж суд відмовить тобі, то я не буду платити за рішенням суду”” [7, 52].

Відзначимо, що такі суперечки не були поодинокими в давньогрецькій культурі. Інший схожий випадок стався з Кораком і Тісієм, яких, поряд із Горгієм, вважають засновниками риторики:

“Тісій навчився у Корака мистецтву красномовства і сам почав викладати риторику. Оскільки він вже тепер мав хист до ведення судових справ, то він не став платити вчителю винагороду. Корак за це притягнув Тісія до суду.

Тісій звернувся до свого колишнього наставника: “Скажи мені, Кораче, вчителем чого я оголошую себе?”

Корак відповів: “Мистецтва переконувати кого завгодно”.

“Але якщо ти навчив мене цьому мистецтву, – продовжив Тісій, – тоді я переконую тебе нічого з мене не брати. Якщо ж ти мене не навчив переконувати, то й у такому випадку я тобі нічого не винний, адже ти не навчив мене тому, чому обіцяв”.

На це Корак заперечив: “Якщо ти навчився у мене мистецтву переконувати і переконаєш мене нічого з тебе не брати, тоді ти мусиш заплатити мені, оскільки ти вже вмієш переконувати. Якщо ти мене не переконаєш, тоді ти теж мусиш заплатити, оскільки тобі не вдалося переконати мене не брати з тебе грошей”.

Судді довго думали над вироком, а потім сказали: “У поганого ворона погане потомство. Як воронята готові зжерти своїх батьків, так і ви пожираєте один одного”. Комізм тут полягає у грі слів: адже грецькою корак означає ворон” [4, 228].

Наведені суперечки є наочною демонстрацією того, як софістам вдавалось поєднувати логічні, еристичні і риторичні знання і навички на захист своєї позиції в цілком конкретних практичних випадках. Виявляється, що в одній і тій самій ситуації можна навести обґрунтування протилежних точок зору залежно від інтересів оратора. При цьому способи міркувань (що стало предметом дослідження логіки як науки) також однакові. У цьому ракурсі цікавим є те, що в сучасних умовах при викладанні навчальних курсів з логіки, риторики, еристики тощо найбільший інтерес викликають саме конкретні засоби захисту своєї позиції та критики опонентів, ніж загальні філософські підвалини цих дисциплін. Крім того, останнім часом з'явилась велика кількість різноманітних посібників, присвячених прийомам впливу, технікам маніпуляції, “чорній” риториці тощо.

Таким чином, логіка у софістів – це знаряддя риторики, використання якого дає змогу оратору вплинути, насамперед, на розум аудиторії. Крім того, логіка є також знаряддям мистецтва суперечки, за допомогою якого софіст здобуває перемогу над співрозмовниками. Враховуючи специфіку логіки як науки (її формальний характер), вона може виступити і знаряддям наукового знання, філософії. Саме під таким кутом зору розглядається аналітика Аристотелем як фундатором формальної логіки. Нейтральність логіки як інструменту дає можливість їй бути методом і для риторики, і для філософії як полюсів давньогрецької “пайдейя”. Софістичною риторикою вона використовувалась як засіб отримання положень імовірнісного, правдоподібного характеру. Філософією – як засіб отримання положень аподиктичного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев С.С.* Античный риторический идеал и культура Возрождения // *Аверинцев С.С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М., 1996.
2. *Гаспаров М.Л.* Цицерон и античная риторика // *Цицерон М.Т.* Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972.
3. *Корнилова Е.Н.* Риторика – искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи. – М., 1998.
4. *История греческой литературы. История, философия, ораторское искусство классического периода.* – М., 1955. – Т. 2.

5. *Попов П.С., Стяжкин Н.И.* Развитие логических идей от античности до эпохи Возрождения. – М., 1974.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., 1986.
7. *Маковельский А.О.* История логики. – М., 2004.
8. *Ахманов А.С.* Логическое учение Аристотеля. – М., 1960.
9. *Миллер Т.А.* От поэзии к прозе (Риторическая проза Горгия и Исократ) // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. – М., 1991.